

A fiatalkorú bűnelkövetők művészetterápiás lehetőségeinek pozitív hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében, különös tekintettel a vizuális művészetekre¹

Miklósi Márta

MIKLÓSI MÁRTA: Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet;
miklosimarta@unideb.hu

ABSZTRAKT A szabadságvesztés során a fiatalkorú fogvatartottak kevés külső ingerrel találkoznak, így monoton, ingerszegény életükben különösen nagy jelentőséggel bír a művészetterápia. Ebben a speciális közegben a kreatív tevékenységek támogatása különösen hangsúlyos, mivel a fiatalkorúak javítóintézeiteinek szigorú korlátok között működő, erősen strukturált rendszere a speciális környezet által természeténél fogva limitálja a választási lehetőséget, korlátozza a szabadságot. A fiatalok ebben a sajátos környezetben számos érzéssel találkoznak, szorongással, bizonytalansággal, félelemmel, demotiváltsággal. A kreatív, vizuális tevékenységek támogatása egy új világot nyithat meg számukra, így átvitt értelemben kinyílik a világ a képzelet segítségével. Az előzmények bemutatását követően tanulmányunkban részletesen megvizsgáljuk, milyen pozitív hatásai vannak a fiatalkorúakra nézve a művészetterápiás foglalkozásoknak, kitérve a nemzetközi példák ismertetésére is. A szabadidő hasznos eltöltésén túlmutatnak az ilyen kezdeményezések, ugyanis a fiatalkorú bűnelkövetők számára biztosított művészetterápiás programok kapuként szolgálhatnak a további tanuláshoz, a művészetek az önbecsülés növelésével, valamint az alapvető kommunikációs és egyéb alapvető készségek fejlesztésével ösztönözhetik a tanulásra való készség állapotát. Ez különösen igaz azon fiatalokra, akik esetleg kevésbé voltak sikeresek a formális oktatási rendszerben, mert ezen programok során nem hagyományos tartalmakkal és tanítási módszerekkel találkoznak, így ezen programok hatásaként a bűnelkövetők számára lehetőségként kínálkozik a társadalomba történő reintegráció elősegítésére is, ami mindannyiunk közös érdeke.

Kulcsszavak: művészetterápia, fiatalkorú bűnelkövetők, kreativitás, dezisztencia, jogyakorlatok

The positive effects of art therapy for juvenile offenders in the light of international literature, with special reference to visual arts

ABSTRACT Juvenile offenders are exposed to few external stimuli during their detention, making art therapy particularly important in their monotonous, stimulus-poor lives. In this special environment, the promotion of creative activities is particularly important, as the highly structured system of juvenile correctional institutions, which operates within strict limits, inherently limits choice and restricts freedom. In this particular environment, young people experience a range of feelings of anxiety, uncertainty, fear and demotivation. Supporting creative, visual activities can open up a new world for them, figuratively opening up the world through imagination. Following this background, the paper will examine in detail the positive effects of art therapy for young people, including international examples. Such initiatives go beyond a useful use of leisure time, as art therapy programmes for juvenile offenders

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (azonosítószám: BO/00099/24/2) támogatásával készült.

can serve as a gateway to further learning, and the arts can stimulate a state of readiness to learn by increasing self-esteem and developing basic communication and other essential skills. This is particularly true for young people who may have been less successful in the formal education system, because they are exposed to non-traditional content and teaching methods, and the impact of these programmes is to offer offenders an opportunity to promote reintegration into society, which is in the common interest of all.

Keywords: art therapy, juvenile offenders, creativity, desistance, best practices

BEVEZETÉS

A szabadságvesztés során a büntetés hármas célja (joghátrány érvényesítése, társadalomba való beilleszkedés elősegítése, újabb bűncselekmény elkövetésétől való tartózkodás) valósul meg, így fontos eleme az újabb bűnelkövetésének megelőzése és ezáltal a társadalom védelme (Vókó 2011). A fogvatartás során az elkövető egy elszigetelt térben tölti a büntetését, ahol a büntetés elemeként megjelenik a családdal való kapcsolattartás hiánya, valamint az, hogy kényszerközösségben kell élnie speciális, izolált és stigmatizált helyzetben a többi fogvatartottal együtt. Ez a helyzet a felnőtt fogvatartottakat is megviseli, azonban különösen nehéz helyzet elé állítja a fiatalokat, akiknek így a családjuktól, barátaiktól megfosztva kell élni életüket büntetésük alatt (Gajewski 2020). A börtönélet ingerekben szegény, minden nap hasonló monotonitásban telik, kevés külső ingerrel találkozhatnak a fogvatartottak. Ebben a sajátos helyzetben a belső élet, a lelki élmények kerülnek előtérbe, túltenghetnek az érzelmek, sőt, ahogyan azt Einstein mellett például Fallon (2015) is megfogalmazta, az így kialakult sajátos helyzet felszabadíthatja a kreativitást is.

Tanulmányunkban a fiatalkorú fogvatartottak művészetterápiás lehetőségeit, ennek pozitív hatásait vesszük sorra, a vizuális művészetekre fókuszálva. Kutatási kérdéseink a következők:

1. Mit értünk művészetterápia alatt és melyek a fogalmi jellemzői?
2. Milyen pozitív hatásai vannak a művészetterápiának a fiatalkorú fogvatartottakra nézve?
3. Hogyan jelennek meg a művészetterápiás kezdeményezések a gyakorlatban?

Tanulmányunkban ezen kérdések vizsgálatára fókuszálunk a nemzetközi kutatások megállapításai tükrében. Kulcsfontosságú a téma vizsgálata, ugyanis bármilyen kreatív tevékenység folytatása támogatja a fogvatartott adaptálódását ehhez a sajátos élethelyzethez azáltal, hogy eltereli a figyelmét a nehézségekről és hozzájárulhat az érzelmi stabilitáshoz. További pozitív hozadéka, hogy csökkenti az elszigeteltségre való fókuszálást, segíti az egyensúly visszanyerését és valamennyire képes ellensúlyozni azt a káoszt, ami ezekben az intézetekben megjelenik azáltal, hogy a fogvatartottak életvitele, életstílusa, napirendje a büntetésük letöltése folyamán a korábbi életükhöz képest teljesen megváltozik (Gajewski 2020). A kreatív tevékenységek támogatása – legyen szó akár festésről, rajzolásról, ha a vizuális művészetek területén maradunk –, egy új világot nyit meg a fogvatartott előtt, a képzelet segítségével kinyílik a világ számára, így kevésbé érzi magát bezárva, így ezek az aktivitások akár a biztonságos világ megteremtésének eszközeivé válnak. Ezekkel a tevékenységekkel kifejezhetik érzelmeiket, sőt,

Pachalska és munkatársai (2020) megfogalmazása szerint akár olyan gondolatok és érzések kifejezését is lehetővé teszik, amelyeket hangosan nem lehet kimondani.

A fiatalok javítóintézteiben a kreatív tevékenységek támogatása különösen hangsúlyos, mivel ebben a speciális, erősen strukturált közegben természetüknél fogva korlátozottak a lehetőségek. A fiatalok ebben a sajátos környezetben számos érzéssel találkozhatnak, szorongással, bizonytalansággal, félelemmel, demotiváltsággal és ezen érzelmek megélésében hozhat változást a művészeti tevékenységek bátorítása, támogatása. A művészeti programok a szabadidő hasznos eltöltése, készségek fejlesztése mellett a döntéshozatal gyakorlására is teret biztosítanak. Hozzájárulnak továbbá ahhoz, hogy ezek a fiatalok egy-egy tevékenységet magukénak érezzék, felelősséget vállaljanak a cselekedeteikért. Gussak (1997) megfogalmazása szerint a kreatív művészet a bebörtönözött fiataloknak társadalmilag elfogadható kiutat biztosít ezekből a negatív érzésekből és egy eszközt ad a kezükbe a feszültség levezetésére.

1. A MŰVÉSZETTERÁPIÁS MÓDSZEREK KIALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A művészetterápiás módszerek megjelenése nem új keletű, a művészetek gyógyításra való felhasználása évszázadokra visszanyúlik, számos történelmi példát említhetünk (így a termékenységi szimbólumokat faragó őskori művészeket vagy a rituális maszkok afrikai faragóit) általában, illetve kifejezetten szabadságuktól megfosztott személyek vonatkozásában² (Rubin 2010). A művészetterápia kifejezést a brit Adrian Hillnek tulajdonítják, aki az 1940-es években használta először ezt a fogalmat a pszichoterápia egy olyan formájának leírására, amely a művészeti kezdeményezéseket a beszélgetés mellett a kezelés központi módszereként alkalmazza (Hogan 2001). Hill a művészet gyógyító képességét a tuberkulózisból való felépülése során tapasztalta meg, ugyanis a szanatóriumban tudatosult számára, hogy a rajzolásnak, festésnek milyen kedvező hatásai vannak és hogyan tudnak támaszt nyújtani a kreatív energiák a betegségekkel szembeni harcban (Major 2020).

A britekkel egy időben a művészetterápia első úttörői Amerikában és Európában is megjelentek az 1940-es, '50-es években, amely a művészetterápia klasszikus korszakának tekinthető. Ez az időszak számos szakemberrel büszkélkedhet, akik ezzel a területtel kezdtek el foglalkozni, akár a gyakorlatban, művészetterápiás programok indításával, akár elméleti síkon, a kutatások területén. A művészetterápia úttörői, Margaret Naumburg és Edith Kramer is ebben az időszakban kezdték gyakorolni és kutatni a művészetterápiát (Daceus 2015; Donovan 2022).

A művészetterápia „anyjának” Margaret Naumburgot tartják, munkájában Freud és Jung tanításaiból indult ki (Malchiodi 2002). Először ő használta együtt a művészetterápiás elemeket és szabad pszichoanalitikus módszert, melyet Dinamikusan Orientált Művészetterápiának (*Dynamically Oriented Art Therapy*) nevezett (Naumburg 1987). Ennek a módszernek a közép-pontjában a szabad önkifejezés áll, amely amellett, hogy lehetővé teszi a személyes fejlődést, viselkedésváltozások kialakulásához is hozzájárul. Naumburg úgy vélte, hogy a páciensek művészeti produkciója a tudattalan cenzúrázatlan kommunikációjaként is felfogható, amely

² Az egyik legrégebbi, kifejezetten fogvatartottak által készített műalkotás Napóleon idejéből származik és talán azért maradt fenn, mert alkotóik eladták azokat felügyelőiknek élelemért és extra meleg ruházatért (Kornfeld 1997).

hozzájárulhat az egyén életében megjelenő nehézségek megoldásához, mert elérve a tudatlan réteget, egészen a probléma gyökeréig hatol (Malchiodi 2002).

A művészetterápia másik nagy úttörője, Edith Kramer festőnő Bécsben született, de a második világháborúban New Yorkba emigrált és új munkája során 8–13 év közötti, mentális problémával, viselkedészavarral küzdő fiúknak oktatott művészetet. Kramer hangsúlyozta, hogy a művészi alkotás a kezelési folyamatban központi szerepet tölthet be, emellett terápiás lehetőségekkel is bír (Daceus 2015; Junge – Wadeson 2006). Freud követője volt, ismerte szublimációs elméletét és elkezdte azt az óráin alkalmazni, emellett adaptálta személyiségelméletének fogalmait a művészetterápiás folyamat magyarázatához (Junge – Wadeson 2006). Ezzel a gyakorlattal a fiúk negatív érzelmeit, esetleges romboló hajlamait próbálta pozitív energiákká átalakítani, amelyek az alkotó folyamatának következtében egy-egy alkotásban tárgyasulnak.

A művészetterápia a pszichológia területén folyamatos fejlődésben van, szemben a sokkal fejlettebb diszciplínákkal, mint például a pszichoanalízis (Rubin 2010). Az American Art Therapy Associationt (a továbbiakban AATA) 1969-ben alapították, tevékenységének fókuszában a művészetterápiás tevékenységek támogatása áll. Az AATA a művészetterápiát integratív mentálhigiénés és humán szolgáltatási szakmaként határozza meg, amely az egyének életét pszichoterápiás kapcsolat keretében kreatív folyamatok és művészi alkotás révén gazdagítja. A művészetterápia nemcsak a kognitív és szenzomotoros funkciókat javítja, hanem támogatja az önismereti folyamatokat is és hozzájárul a szorongás csökkentéséhez (AATA 2017). Láthatjuk tehát, hogy egy kiegészítő terápiás módszerről van szó, amely a kreatív folyamatokat használja, hogy az egyének általa könnyebben kifejezhessék gondolataikat és érzéseiket, elsődlegesen nonverbális kommunikáció által (Major 2020).

Az a koncepció, hogy a művészeteket a veszélyeztetett fiatalok elérésére használják, nem új keletű, már Edith Kramer munkássága során is megjelent. Ezeket a csoportokat változatos, színes kifejezésekkel illetik, említik művészetoktatásként, művészeti műhelyként, beszélnek művészeti programokról, közösségi művészeti vagy kreatív művészetterápiás csoportokról. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a kínált programok éppoly változatosak, mint a leírásukra használt elnevezések. Egyes kezdeményezések egy adott művészeti médiumot használnak, mások a művészet tág fogalmát foglalják magukban (beleértve a drámát, a táncot és a vizuális művészeteket) (Ezell – Levy 2003).

2. MŰVÉSZETTERÁPIA FOGALMI ALAPJAI

A művészetterápiát vizsgálva elkülöníthetjük az aktív (alkotó) és passzív (befogadó) terápiát, az előbbi esetében a páciens részt vesz az alkotói folyamatban, maga is alkot valamit, az utóbbinál viszont nem hoz létre alkotást, csak befogad, vagyis például megtekint egy festményt, ezt követően az élmény keltette érzések vizsgálatával indul el a gyógyulás útján (Major, 2020).

Ha művészeti ágak szerint vesszük sorra a művészetterápia fajtáit, általában elkülönítünk képzőművészet-, zene-, irodalom-, mozgás-, illetve táncterápiát. A művészetterápiában megjelenő művészeti ágak más-más ígéretet hordozhatnak. Egyes művészeti tevékenységek, mint például az előadóművészet, több lehetőséget nyújtanak az együttműködésre, a csapatépítésre, az ezen programokon részt vevők nemcsak a próbák, de a bemutató során is kénytelenek a kompromisszumokra, mások elfogadására. Egy előadás színpadra állítása során más, interper-

szonális készségek válnak hangsúlyosabbá, mint egy egyéni alkotás folyamatában, előtérbe kerül az egymásra figyelés képessége, fejlődik a problémamegoldó készség, a résztvevők kénytelenek összefogni egymással a közös cél érdekében (Ezell – Levy 2003). Más tevékenységek, mint például a képzőművészet-terápia, aktív biblioterápia (kreatív írás), inkább magányos tevékenységek, az egyéni alkotást helyezik előtérbe, függetlenül azonban attól, hogy a létrejött mű mennyire tekinthető esztétikusnak. Sokszor egy elkészült festménynek nem is a szépsége, vagy egy versnek nem is a rímelése fontos, hanem a jelentéstartalma, a művészeti tevékenység után ugyanis hosszabb szóbeli feldolgozás történik a felhasznált szimbólumokról, a megjelenő érzésekről.

Bár a kezdeményezések „terápiás” jellegűek lehetnek, nem mindegyik program tekinthető művészetterápiának. A művészetterápia a pszichoterápia része, esetében ebből kifolyólag egy szakmailag képzett terapeuta van jelen a foglalkozásokon. A művészetterápia célja minden esetben valamilyen belső pszichés élmény egyedi megjelenítése, mégpedig – attól függően, hogy aktív, vagy passzív jellegű – saját vagy kész alkotáshoz kapcsolódóan. Ebben a folyamatban az egyén gondolatai, meglátásai, érzései kerülnek kifejezésre. A terapeuta szakmai tevékenysége során támogatja a résztvevőket abban, hogy kreatív tevékenységeik által diagnosztizálásra kerüljenek vagy egyfajta kezelésben részesüljenek (Aulich 1994). Ezzel szemben a művészeti programokat általában nem terapeuták, hanem hivatásos művészek vezetik, akiknek igen gyakran nincsen semmiféle képzettségük, amely feljogosítaná őket arra, hogy veszélyeztetett célcsoporttal dolgozzanak (Riches 1994). Ezek a programok mind a kreatív folyamatra, mind a produktumra összpontosítanak, miközben a „terápiás” fogalmát tágan úgy határozzák meg, mint minden olyan művészeti tevékenységet, amely pozitív változást segít elő (Riches 1994).

A kedvező változások előidézése mentén érdemes foglalkozni a művészetterápiában az Erősség-alapú gyakorlatok (*Strength-based practices*) megközelítéssel, amely a résztvevők önrendelkezését hangsúlyozza és alapvetően az erősségeik felől vizsgálja a fiatalok javítóintézeti munkáját (Oesterreich – Flores 2009). Ez a felfogás a fiatalok művészeti tevékenységéhez olyan módon közelít, hogy lehetőleg támogassa őket abban, hogy erősségeiket és kompetenciáikat felhasználva megértsék, hogyan tudják azokat alkalmazni életükben a pozitív változások előidézése érdekében (Oesterreich – Flores 2009). Oesterreich és Flores (2009) munkájában abból indul ki, hogy a szabadságuktól megfosztott fiatalok olyan erősségekkel rendelkeznek, amelyekre építeni lehet. Ahhoz, hogy a művészetterápiás programok igazán hatékonyak lehessenek, be kell őket vonni az „idejük” eltöltésével kapcsolatos döntésekbe. A művészetterápiás foglalkozás, mint a szabadidő eltöltésének hasznos módja, számos előnyt nyújt a fiatalok bünelkövetők számára, ahogyan ezt a következő fejezetben részletesen be is mutatjuk.

3. MŰVÉSZETTERÁPIÁS FOGLALKOZÁSOK ALKALMAZÁSÁNAK HATÁSMECHANIZMUSAI

Számos kutatás támasztja alá a művészetterápia javítóintézetekben történő alkalmazásának pozitív hatását (Gussak – Cohen-Liebman 2001; Liebmann 1994).

A művészetterápia egy olyan összetett terápiás eszköznek tekinthető, amely teret biztosít a személyes fejlődésre (Sautter 1994), kognitív változásokat segít elő, lehetőséget nyújt a fiataloknak új készségek elsajátítására, emellett fizikai és szellemi elfoglaltságot is jelent számukra (Ezell – Levy 2003). A művészetterápiás foglalkozások serkentőleg hatnak a fiatalok motivációjára, támogatják az együttműködési szándékot és pozitív hatással vannak a fiatalok viselkedésére (Oesterreich – Flores 2009). A művészetterápiás eszközök lehetővé teszik a résztvevők számára, hogy kreatív és támogató terápiás térben fogalmazzák meg megoldatlan konfliktusait, ezzel is hozzájárulva azok esetleges későbbi megoldásához. Segíti a fiatalokat önismertük és önbecsülésük fejlesztésében, eszközt ad nekik önmaguk megértéséhez is, emellett hozzájárul a megfelelő önkifejezéshez (Donovan 2022; Gussak 1997; Liebmann 1994).

A művészetterápia különösen alkalmas olyan fiatalok számára, akik számára kihívást jelent belső konfliktusaik és mély érzelmeik verbális eszközökkel történő kifejezése (Kramer, 2016). A művészeti alkotás megkönnyíti a kommunikációt azáltal, hogy eszközt ad a gondolatok, érzések kifejezéséhez, emellett hozzáfér ahhoz a vizuális nyelvhez, amely mentális menekülést biztosít a bezártságból (Venable 2005). Fontos előnye a nonverbális kommunikáció támogatása egy olyan speciális közegben, ahol a nyílt, őszinte, verbális kitárulkozás könnyen sebezhetővé tehet valakit másokkal szemben (Gussak 1997).

Az interdiszciplináris kutatások szerint szoros kapcsolat van a jobb agyfélteke fejlődése és a művészeti oktatás és gyakorlat között, a fejlettebb jobb agyfélteke ugyanis másféle észlelést, magasabb rendű gondolkodási készséget, művészeti tevékenység során ihletettséget eredményez és nagyobb türelemhez is vezet (Brewster 2014). Kutatók pozitív összefüggést fedeztek fel a jól fejlett jobb agyfélteke és a spontaneitás, az erősebb érzelmi reakciók, a koncentrált figyelem, az intuíciók, a kreativitás, az érzelmek és az intellektuális rugalmasság között (Feder – Feder 1981), de emellett azt is megfigyelték, hogy esetükben komolyabb érzelmi önszabályozásról beszélhetünk, ezek az egyének több türelemmel, nagyobb önfegyelmel fordulnak társaikhoz (Sautter 1994).

A művészet az önkifejezés eszköze, olyan lehetőséget biztosít, amelyen keresztül a terápiában részt vevők nem verbális eszközökkel is kifejezhetik érzéseiket. A művészeti alkotás folyamata katartikus lehet, a művészet hatásának és az esztétikai befogadásnak alapvető jelensége ugyanis ennek a felszabadult érzésnek az elérése. A művészeti tevékenység, az abba való belefeledkezés biztosítja a fiataloknak a feszültség levezetését, mégpedig az érzések verbális közlésétől független módon. Ez a folyamat segít abban, hogy bárki megélje a racionalitásból és a hétköznapiakból való menekülés örömet, a javítóintézetben így a művészet átmeneti menekülést biztosít a fiatalok számára a jelenlegi életükből és a sajátos zárt intézeti körülményeikből (Feder – Feder 1981).

Emellett a művészeti folyamat az érzelmi és pszichológiai problémák kezelésében is fontos szerepet tölt be, hozzájárul a negatív érzelmek, a düh, az agresszió csökkentéséhez, segítséget nyújthat a destruktív érzések kezeléséhez, akár az elfojtott érzések kifejezéséhez is. Ezek a hatások mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a börtönbeli művészeti programok bizonyítottan po-

zítívan befolyásolják a fogvatartottak viselkedését, azáltal, hogy segítséget nyújtanak az érzelmek feldolgozásában (Blacker – Watson – Beech 2008). Gussak (1997) a művészetterápia javítóintézetekben történő alkalmazására vonatkozó előnyként kiemeli, hogy a kreativitás segíthet a fiatalok számára jobban megismerni önmagukat, növelheti az önbecsülésüket. A művészetek hozzájárulnak az önhatékonyság fejlesztéséhez, amely hatás leginkább azoknak a fiataloknak kedvez, akiknek korlátozottabbak a tanulási lehetőségeik, akik esetében nagyobb az esélye a gyenge tanulmányi eredményeknek, a lemorzsolódásnak, valamint a deviáns magatartás gyakorlásának (Quillen 2020).

A művészetterápiás programok további előnyei közé tartozik, hogy a fiatalok szakmai kapcsolatba kerülhetnek a velük foglalkozó művészekkel, így plusz figyelmet kapnak egy felnőttől, aki mintaként, pozitív példaként is megjelenhet az életükben (Brewster 2014; Ezell – Levy 2003). Az ilyen módon létrejövő kapcsolat elsősorban a kölcsönös művészi tiszteletre, tekintélyre épül, emellett azonban a művészek üde színfoltként új kapcsolódást hoznak a külső világhoz, közösségi szakemberekként egy további kötődést jelentenek a társadalomhoz, a külvilághoz (Venable 2005). A börtönművészeti program révén a fiatalok elkövetők művészetükkel újra kapcsolatba léphetnek a társadalommal akár közvetlenül is, például helyi kezdeményezéseket támogató aukciók, kiállítások, vásárok vagy közösségi színházi projektek formájában (Brewster 2012). A műalkotások kiállítása vagy a színházi előadások lehetőséget biztosítanak a fiatalok számára arra, hogy megfogalmazzák gondolataikat, hangot adjanak véleményüknek, eszmecserét folytassanak a közönséggel, ugyanakkor a közönségnek is lehetőséget biztosít arra, hogy jobban megértse a fiatalok élethelyzetét, nehézségeit (Ezell – Levy 2003; Johnson 2008).

A művészetterápiás foglalkozások fentebb bemutatott számos pozitív, áldásos hatása és sikere abban áll, hogy a szabadságuktól megfosztott fiatalok általában nem úgy tesznek, mint ha művészettel foglalkoznának, vagy egy terápia keretein belül közvetlenül a viselkedésük megváltoztatására összpontosítanának, hanem valóban művészettel foglalkoznak (Oesterreich – Flores 2009), egy kicsit el tudják felejteni szorongásaikat és csak egy valamire kell koncentrálniuk, arra a belső képre, gondolatra, amit formába szeretnének önteni.

A művészetet nem lehet magyarázatokkal elsajátítani, mint például a matematika vagy fizika tudást egy képlet átadásával, megtanulásával, majd a megszerzett tudás gyakorlatban történő alkalmazásával. Ahhoz, hogy valaki művész legyen, a művészeti alkotás folyamatában kell részt vennie és ez a fajta tevékenység hatékonyabb a hagyományos tantermi oktatásnál, mert konkrét cselekvésen alapul, emellett igen gyakran olyan mentális, érzelmi változásokat indít el, amelyekre sok esetben a kognitív alapú programok, iskolai oktatási tevékenység nem képes (Oesterreich – Flores 2009; Clements 2004).

A művészetterápiás foglalkozásokhoz kötődő valós cselekvéseknek, változási folyamatok beindításának kulcsszerepe van a dezisztencia, tehát a bűnözői magatartással való felhagyás vonatkozásában is (Farrington 2007). Az elsődleges dezisztencia a bűncselekmény elkövetésétől való tartózkodást jelenti, a másodlagos dezisztencia (amelyben kiemelt szerepet tölt be a művészetterápiás foglalkozás) a bűnelkövetés kontextusában arra utal, amikor egy személy, aki már egyszer elkövetett valamilyen bűncselekményt, tartózkodik újabb bűncselekmény elkövetésétől. A művészetterápiás foglalkozások fejlesztik az önismeretet és számos készségre nézve is pozitív hatást gyakorolnak, a pszichológiai és szociális jólét előmozdítóiként működhetnek (Cheliotis – Jordanoska 2014). A másodlagos dezisztencia, az önismeret javítása mel-

lett azon szociális készségek fejlesztésében érhető tetten, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy az illető ne kövessen el ismét bűncselekményt (Cheliotis 2014). A dezisztenciával összefüggésbe hozott személyes változások közé tartozik a fentebb részletesen bemutatott pozitív hatások közül különösen az önbizalom erősödése, az érzelmek feltérképezése, a kontrollhelyzet növekedése, a szorongás oldása, a szociális készségek fejlesztése, a motiváció erősítése és a hozzáállás megváltozása (Cheliotis 2014).

4. NEMZETKÖZI MŰVÉSZETTERÁPIA-ALAPÚ KEZDEMÉNYEZÉSEK

Ebben a fejezetben néhány korábbi meghatározó kutatást, művészetterápia-alapú kezdeményezést mutatunk be, amelyek gyakorlatban világítanak rá arra, mennyire szerteágazó ezen programok fiatalkorú bűnelkövetőkre gyakorolt pozitív hatásainak köre. A programokat minden esetben művészek vezették (azonban a vezetők pszichológusi végzettségére, vagy a projektben pszichológus részvételére a kutatások leírásában nincsen egyértelmű utalás), így azokat a projekt vezetőinek interpretálásukban mutatjuk be.

Az Emanuel-projekt (2011) célja az abban részt vevő fiatalkorúak önbizalmának, önbecsülésének fejlesztése volt. A projekt keretein belül Emanuel Martinez, a projekt művészeti vezetője javítóintézetekben készítette le a „remény falfestményeit” a fiatalkorúakkal együtt. A fiatalokat az intézmények választották ki, mégpedig viselkedésük és iskolai eredményeik alapján (Murphy et al. 2013). A projekt célja a fiatalok önbecsülésének javítása volt, hogy sikerüljön elérni azt, hogy ne kövessenek el újabb bűncselekményt. A projekt kezdete előtt és befejezését követően a résztvevők önbecsülését és a művészethez való hozzáállását a Rosenberg-féle Önértékelési Skála (Rosenberg Self-Esteem Scale) (10 tételes skála) segítségével mérték (Murphy et al. 2013). A kutatás pozitív eredménnyel zárult, minden részt vevő fiatal javulásról számolt be, a teszt előtti „normál” tartományba tartozó fiatalkorúak 1,6 pontos növekedést mutattak, míg az „alacsony” önértékelési csoportba tartozó fiatalkorúak esetében négyszer akkora változás, 7,4 pontos növekedés volt megfigyelhető (Murphy et al. 2013). Ezek az eredmények is azt mutatják, hogy a művészet lehet az egyik módja a jelenleg fiatalkorúak javítóintézeteiben büntetésüket töltő serdülők önbecsülésének javítására, nagy változást pedig különösen az alacsony önbecsüléssel rendelkező fiatalok körében hoz (Murphy et al. 2013).

Gussak (2020) egyik projektje közoktatásból lemorzsolódó fiatalok támogatására irányult a művészet eszközeivel. A csoport 60 főből, 12–18 év közötti, többnyire afroamerikai diákból állt. Ezek a fiatalok bár még nem voltak javítóintézetben, de egy részük olyan súlyos vádak miatt várta büntetését, mint például testi sértés és kábítószerrel kapcsolatos vétségek (Gussak 2020). A projektbe bevont fiatalok impulzívok voltak, gyenge érzelmszabályozással, előfordult, hogy kontrollálatlanul viselkedtek. A düh ugyanakkor nehezen elkerülhető a stresszhelyzetekben, inkább tudni kell kezelni, ezt támogathatja a problémamegoldó és szocializációs készségek fejlesztése. A program keretében biztosított művészeti tevékenységek célja az indulatkezelési, problémamegoldó és szocializációs készségek fejlesztése által a gyenge impulzuskontroll javítása volt, annak elérése, hogy a fiatalkorúak tetteit ne a haragjuk, hanem a józan ész vezérelje. A fiatalokat kis csoportokba osztották, a csapatok maguk dönthették el, milyen témában készítik el a falfestményt. Meglepő személyiségváltozások is bekövetkeztek be a projekt során, például Gussak (2020) felidézte, hogy az egyik diák – akit korábban a személyzet

javíthatatlannak, makacsnak és ellenségesnek tartott – felajánlotta, hogy segít néhány fiatalabb társának. A fiatalok a falfestmények elkészítése után büszkéek voltak a teljesítményükre, a sikerélmény következtében növekedett önelfogadási szintjük, az elvégzett munka hatására nőtt az önbecsülésük és az alkotás révén fejlettebb identitástudatot mutattak (Gussak 2020).

Szintén a harag, a düh kifejezésére, csökkentésére használta Liesera munkatársaival (2019) a művészetterápia eszközét. A kutatásban 8 fő, 15-18 éves korú férfi fiatalkorú fogvatartott vett részt, akik egy jakartai fiatalkorúak börtönében töltötték büntetésüket. A művészetterápiás program heti két alkalommal zajlott, hat héten át. A program eredménye alapján a művészetterápia a nyolc résztvevőből hatnál tudta csökkenteni a haragot, ugyanakkor a düh kifejezésében nem történt szignifikáns változás. Az eredmények rámutattak, hogy a rajzolás lehetőségének javítóintézetben történő biztosítása megkönnyítheti a fiatalkorú fogvatartottak számára az érzelmek, kifejezetten a harag, a düh kifejezését (Liesera et al. 2019). További lehetőségeket rejt magában a csoportos művészeti foglalkozás, amely többet adhat az egyéni művészetterápiánál. Ha nem egyénileg, hanem csoportban folyik a művészeti tevékenység, az hozzájárulhat a fogvatartottak és a felügyelők közötti kapcsolat, kommunikáció javulásához azáltal, hogy mindannyian ugyanabban a tevékenységben vesznek részt (Liesera et al. 2019). A kutatás további fontos megállapítása, hogy a fogvatartottak dühének egyik forrása a semmittevés és a külvilágtól való elszeparáltság, elszigeteltség érzése, így érdemes lenne a fiatalkorúak börtönében több olyan, nem kifejezetten művészeti tevékenységre korlátozódó, minden fogvatartott számára hozzáférhető lehetőséget (például rekreációs tevékenységek, közös sportolás) biztosítani, amely hozzájárul a szabadidő hasznos eltöltéséhez, megelőzendő az unalom kialakulását (Liesera et al. 2019).

Bennink és munkatársai (2003) kombinált művészetterápia programot szervezett a floridai fiatalkorúak javítóintézetében (*Department of Juvenile Justice [DJJJ]*) 24 fiatal számára, a program elemei közé tartozott az egyéni és csoportos művészetterápia mellett családerősítő csoport működtetése, valamint tanulmányi- és szakmai programok megszervezése. Az egyéni foglalkozások lehetőséget biztosítottak a különböző szimbólumokkal, művészeti médiumokkal és sémákkal való találkozásra, amelyek hasznosak voltak a vizuális szókincs bővítése szempontjából (Bennink et al. 2003). A fiatalkorúak Ház-Fa-Személy (Buck 1948) rajzot, családrajzot készítettek, életvonalukat ábrázolták és lerajzolták, milyen érzés bezárva lenni (Bennink et al. 2003). A csoportterápiában a fiatalok különböző rajz- és festőeszközökkel dolgoztak, emellett papírmását, kartont, kollázt, ragasztót és ollót is használtak. A művészetterapeuták arra bátorították őket, hogy minden foglalkozás végén beszéljenek az alkotási folyamatról és mutassák be produktumaikat, így a fiatalok az alkotás folyamata mellett betekintést nyertek egymás érzéseibe, életébe és helyzetébe is, ezzel is növelve empátiás képességüket (Bennink et al. 2003).

A Voices from Inside (Hangok belülről) kezdeményezés bűnelkövető fiatalkorúak számára szervezett művészeti programként került megszervezésre, amely közösségi kiállításokat és a munkák jótékonyági célú értékesítését is magában foglalta. A program a Franklin Egyetem szervezésében valósult meg, 2012-ben, 2013-ban és 2014-ben három kiállítás megvalósítását támogatta (Miner-Romanoff 2016). A kezdeményezésben részt vevő minden fiatal sikerélményről számolt be, legfőbb előnyként az egészséges önkifejezés lehetőségét és a művészeti készségek javulását jelölték meg. 2013-ban a kiállító fiatalok felmérésének eredményei azt mutatták, hogy 81%-uk a másokkal való együttműködést, a feladatok elvégzését, a nyilvános elis-

merésből és a művészeti eladásokból származó önbecsülés növekedését nevezte meg előnyként (Miner-Romanoff 2016). A 2014-es ifjúsági kiállítói minta 93%-a pozitív hatásról számolt be, beleértve az önbecsülés növekedését, a stressz csökkenését, a büszkeséget vagy a cél elérésének elismerését, ami abból eredt, hogy elkészítették, kiállították és egy veszélyeztetett fiatalokat segítő jótékonyági szervezet javát szolgálva eladták a műveiket (Miner-Romanoff 2016).

Szintén hároméves periódusra kiterjedő program volt az A Changed World (a továbbiakban ACW) (egy megváltoztatott világ), amely elősegítette a művészek és az fiatalok közötti interakciót, támogatta készségeik fejlesztését (Ezell – Levy 2003). Az ACW célja a fiatalok bünelkövetői visszaesésének csökkentése élményalapú művészeti tevékenységekben való részvételük révén. A kezdeményezés négy fő célkitűzése a kulturális és közösségi tudatosság kialakítása; a nem megfelelő viselkedés kockázatának csökkentése; későbbi álláskeresésben is segítséget nyújtó készségek fejlesztése, valamint a szabadulás utáni újbóli elkövetés valószínűségének csökkentése (Ezell – Levy 2003). A fiataloknak hivatásos művészek, például grafikusok, fotósok, szobrászok, költők és zenészek tartottak műhelymunkákat, amelyek minimum kéthetesek, maximum két hónaposak voltak. A három évig tartó kutatás eredményeként a műhelycél megvalósult, a fiatalok az adott művészeti tevékenység vonatkozásában konkrét szakmai készségeket szereztek, emellett a műhelymunkákban való részvétel jelentősen csökkentette a szabályszegések előfordulását. Az eredmények a készségek fejlesztése és a viselkedési problémák csökkentése mellett arra is utalnak, hogy a programokban való részvételnek hosszabb távú hatásai vannak, amit a résztvevők alacsonyabb visszaesési rátája is alátámaszt (Ezell – Levy 2003).

Oesterreich és Flores (2009) fiatalok javítóintézetében szervezett kutatásában azt vizsgálta, hogyan segítheti elő a művészet a fiatalok elkövetői fejlődését. Tanulmányukban a bebörtönzött fiataloknak nyújtott vizuális művészeti oktatásban erősség-alapú gyakorlatokra fókuszáltak, az „5 C”-re (kapcsolódás, közösség, hozzájárulás, koncentráció és teljesítés = *connection, community, contribution, concentration, completion*) összpontosítva (Oesterreich – Flores 2009: 146). Ez a kutatás két éven keresztül zajlott 46 fiatal fogvatartott (férfi) részvételével, akik számára négy különböző alkalommal szerveztek 12–20 hétig tartó, két és fél órás művészeti jellegű programokat, rajzolás, festés, digitális fényképezés, videóképzés, művészettörténet témakörében (Oesterreich – Flores 2009). A program abból indul ki, hogy minden embernek vannak művészi képességei, amelyek fejleszthetőek, ha erre kellő időt szánnak, a folyamat alkotáshoz és a képzelőerő fejlődéséhez vezet. A program keretein belül teret biztosítottak a fiatalok számára, hogy megismerjék, kritikusan értékeljék, újraépítsék önmagukat, miközben készségeket fejlesztenek és új ismereteket szereznek (Oesterreich – Flores, 2009). Emellett lehetőséget kaptak a közösséghez való kapcsolódásra azáltal, hogy alkotásait az intézményen kívül is kiállították, és olyan helyeken, mint például egy helyi jogsegélyiroda megrendelésre készítettek műveket (Oesterreich – Flores 2009).

Collins és munkatársai (2023) kutatásában a művészetterápia hatékonyságát vizsgálták Kanadában a remény és a reziliencia szint alakulásával összefüggésben. A program során tizenhárom, 12–19 éves fiatal vett részt 12 héten át egyéni művészetterápiás foglalkozásokon. A reményt, a rezilienciát és a célokat a Gyermek Remény Skálája (*Children's Hope Scale [CHS]*), a Reziliencia Skála (*Resilience Scale [RS-25]*) és a Híd-rajzolás útvonallal (*Bridge Drawing with Path [BDP]*) művészeti alapú értékelés segítségével mérték (Collins et al., 2023). Az eredmények azt mutatták, hogy a heti 12 művészetterápiás foglalkozás 29%-kal, illetve 16%-kal növel-

te a remény- és reziliencia szintet a fiataloknál. A művészetterápiás foglalkozás lehetővé tette a fiatalok számára, hogy megfogalmazzák jelenlegi és jövőbeli életcéljaikat, miközben reflektáltak azokra a személyekre, helyekre és jelenségekre, amelyek értelmet és reményt adnak az életüknek (Collins et al., 2023). Összességében a vizsgálatban részt vevő fiatalok a 12 művészetterápiás foglalkozás végén magasabb remény-, és ellenálló képesség szintet, valamint célorientáltabb gondolkodást mutattak, mint a program kezdetekor (Collins et al. 2023).

Beccera és munkatársai (2022) különböző művészeti módszerek szorongás csökkentésében betöltött hatását vizsgálták, így foglalkoztak többek között az önarcképekkel is. Az önarckép olyan önreflexió, amelynek elkészítése során az egyén nemcsak a fizikai énjét vizsgálja meg, hanem érzelmeit, gondolatait és spirituális énjét is. A fiatalok számára ön maga megrajzolása kulcsfontosságú személyes fejlődése szempontjából, emellett az identitástudat erősítésének eszköze is és fokozhatja az érzelmszabályozást is (Carr 2014; Muri 2007). A tanulmány három különböző módját tárgyalta az „önarckép” létrehozásának. Az egyik módszer a szó szerinti önarckép létrehozását jelentette és az arc és/vagy a test megrajzolásából áll. A második önarckép-készítési technika, amit használtak, egy mandala létrehozása volt, így képeken, szimbólumokon és színeken keresztül ábrázolta az ént. Az önarcképek használatának harmadik módja a szabad kifejezésű rajzolás volt, ahol az egyén szabad asszociációval készített rajzot, korlátok nélkül (Beccera et al. 2022). Ez a típusú rajz az alkotó tudattalan elméjét tükrözni, mint például álmok, fantáziák, félelmek és megoldatlan konfliktusok ábrázolását szimbólumok formájában (Beccera et al. 2022). A program befejezése után a résztvevők arról számoltak be, hogy amikor megkapták a feladatot, hogy rajzolniuk kell, kissé szorongtak, de a művek elkészülte után már aggodalmuk elszállt. Beszámoltak arról is, hogy nagyon élvezték a rajzolás folyamatát, a kreatív munka segített nekik megnyugodni, sőt, Beccera és munkatársai (2022) kimutatták, hogy az önarcképek bármelyikének elkészítése a fiatalokéak szorongási szintjét is csökkentette.

A börtönművészeti programok értékelései azt mutatják, hogy a kreativitás, a kommunikáció és a reflexió ösztönzésén és elősegítésén túl a művészet megtanítja a fogvatartottakat arra, hogyan dolgozzanak koncentrált fegyelemmel. Egy falfestmény, vagy portré elkészítése nehéz, megterhelő munka, ezen keresztül tanulják meg a fiatalok az egyszer már elkezdett feladatok befejezésének értékét és azt, hogy az alkotási folyamat gyakran azzal a plusz elégedettséggel jár, hogy a befektetett munkának van valami eredménye (Brewster 2014). Ezek a terápiás alapú kezdeményezések a szabadidő hasznos eltöltésén és a konkrét szakmai készségek fejlesztésén túl ahhoz is hozzájárultak, hogy javuljon a fiatalok önbecsülése, önkifejezési készsége, felismerjük és meg tudják fogalmazni életcéljaikat, csökkenjen szorongási szintjük. A csoportalapú foglalkozások ezen túlmenően elősegítették, hogy a fiatalok betekintést nyerjenek egymás élethelyzetébe, érzéseibe, ezzel növelve empátia- és toleranciaszintjüket. A közösséghez, társadalomhoz kötődő programok támogatták továbbá, hogy a fiatalokban kialakuljon a közösségi tudatosság érzése, javuljon a társadalmi megítélésük, a lakosság kevésbé legyen elutasító, előítéletes velük szemben.

Javaslatként fogalmazhatjuk meg, hogy érdemes lenne a hazai javítóintézetekben is minél több művészetterápiás kezdeményezés megvalósítását támogatni, önkéntes művészek, a területen aktív civil szervezetek részvételével, akár e nemzetközi minták alapján. Hasznos lenne az egyéni művészetterápiás programok megvalósítása mellett csoportos projektek kivitelezésére is hangsúlyt fektetni, mert ezek az önkifejezés támogatása mellett a kommunikációs,

kooperációs készségeket is fejlesztik. Érdekes kezdeményezés lenne például közös falfestmények elkészítésének támogatása, emellett akár különböző technikákkal való alkotás (rajz, festés stb.), Ház-Fa-Személy rajz, családrajz, önarckép elkészítése is számos pozitív lehetőséget hordoz magában.

ÖSSZEZÉS

A fiatalkorúak büntetés-végrehajtási és javító- intézetei a művészetterápiás eszközöket számos célra használhatják, az ilyen jellegű kezdeményezések pozitív hatása szerteágazó, a készségek fejlesztésétől az érzelmek kifejezéséig számos területre kiterjed. Különösen hasznos eszköz azon fiatalkorú fogvatartottak számára, akiknek kommunikációs képessége gyengébb, nem tudják verbálisan jól kifejezni az érzelmeiket, valamint alacsonyabb az önbecsülési szintjük (Murphy et al. 2013). Ezen tevékenységek szervezése során mindenképpen érdemes a bebörtönzött fiatalok azon erősségeiből kiindulni, amelyekre építeni lehet és mindenképpen be kell vonni őket az „idejük” eltöltésével kapcsolatos döntésekbe.

A fiatalkorú bűnelkövetők számára biztosított művészetterápiás programok kapuként szolgálhatnak a további tanulásához, a művészetek az önbecsülés növelésével, valamint az alapvető kommunikációs és egyéb alapvető készségek fejlesztésével ösztönözhetik tanulásra őket (Brewster 2012; Cohen 2009; Silber 2005; Hughes 2005). Mivel ez különösen igaz a nem hagyományos tartalmak és tanítási módszerek miatt a formális oktatási rendszerben csalódott, attól elidegenedett személyek esetében, így a bűnelkövetők számára lehetőségként kínálkozik a társadalomba történő reintegráció elősegítése is.

Hosszú távon nemcsak az érintett fiataloknak, de az egész társadalomnak az az érdeke, hogy ezek a személyek dezisztensekké váljanak, ne kövessenek el újabb bűncselekményt, felnőtt korukban ne kerüljenek börtönbe. Annak elérése céljából, hogy ezek a fiatalok kiutat lássanak maguk előtt, a büntetés-végrehajtási szakembereknek be kell fektetniük a jövőjükbe, ennek egyik egyszerű módja az, hogy támogatják a művészetterápiás programokban való részvételüket (Murphy et al. 2013).

IRODALOM

- AATA (2017). About Art Therapy. American Art Therapy Association. 2017_Definitionof-Profession.pdf (arttherapy.org)
- Aulich, L. (1994): Fear and loathing: Art therapy, sex offenders and gender. In: Liebmann, M. (Ed.): Art therapy with offenders London: Jessica Kingsley Publishers, 165–196.
- Becerra, L. A. – Hill, E. M. – Abraham, K. M. (2022): Self-Portraits: Literal Self-Portraits, Mandalas, and Free Drawings to Reduce Anxiety. *Journal of the American Art Therapy Association*, 39(1): 34–42. <https://doi.org/10.1080/07421656.2021.1976024>
- Bennink, J. – Gussak, D. E. – Skowran, M. (2003): The role of the art therapist in a juvenile justice setting. *The Arts in Psychotherapy*, 30(3): 163–173. [https://doi.org/10.1016/S0197-4556\(03\)00051-0](https://doi.org/10.1016/S0197-4556(03)00051-0)

- Blacker, J. – Watson, A. – Beech, A. R. (2008): A Combined Drama-Based and CBT Approach to Working with Self-Reported Anger Aggression. *Criminal Behavior and Mental Health*, 18(2): 129–37. <https://doi.org/10.1002/cbm.686>
- Brewster, L. (1983): An Evaluation of the Arts-in-Corrections Program of the California Department of Corrections. Santa Cruz, CA: William James Association.
- Brewster, L. (2014): The Impact of Prison Arts Programs on Inmate Attitudes and Behavior: A Quantitative Evaluation. *Justice Policy Journal*, 11(2): 1–28.
- Buck, J. N. (1948): The HTP test. *Journal of Clinical psychology*, 4(2).
[https://doi.org/10.1002/1097-4679\(194804\)4:2<151::AID-JCLP2270040203>3.0.CO;2-O](https://doi.org/10.1002/1097-4679(194804)4:2<151::AID-JCLP2270040203>3.0.CO;2-O)
- Carr, S. M. D. (2014): Revisioning self-identity: The role of portraits, neuroscience and the art therapist's 'third hand'. *International Journal of Art Therapy*, 19(2): 54–70.
<https://doi.org/10.1080/17454832.2014.906476>
- Cheliotis, L. K. (2014): Decorative justice: Deconstructing the relationship between the arts and imprisonment. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 3(1): 16–34. <https://doi.org/10.5204/ijcjsd.v3i1.137>
- Clements, P. (2004): The rehabilitative role of arts education in prison: Accommodation or enlightenment? *International Journal of Art & Design Education*, 23(2): 169–178.
<https://doi.org/10.1111/j.1476-8070.2004.00395.x>
- Cohen, M. L. (2009): Choral Singing and Prison Inmates: Influences of Performing in a Prison Choir. *The Journal of Correctional Education*, 60(1): 52–65.
<http://www.jstor.org/stable/23282774>
- Collins, B. – Darewych, O. H. – Chiacchia, D. J. (2023): The efficacy of art therapy on hope and resilience in youth within a secure care centre. *International Journal of Art Therapy*, 28(3): 97–105. <https://doi.org/10.1080/17454832.2022.2145322>
- Daceus, S. M. (2015): The fusion of multi-systemic and creative arts therapies as a treatment modality for juvenile offenders. Doctoral dissertation, Adler School of Professional Psychology.
- Donovan, R. (2022): Art Therapy with Juvenile Offenders-Building on Community, Strengths and Self-Esteem: A Literature Review. Expressive Therapies Capstone Theses. 585.
https://digitalcommons.lesley.edu/expressive_theses/585
- Ezell, M. – Levy, M. (2003): An evaluation of an arts program for incarcerated juvenile offenders. *Journal of Correctional Education*, 54(3): 108–114.
<https://www.jstor.org/stable/41971150>
- Fallon, M. (2015): The Other Side of Silence. *New England Review*, 36(4): 159–171.
<http://www.jstor.org/stable/24772692> <https://doi.org/10.1353/ner.2015.0137>
- Farrington, D. (2007): Advancing knowledge about desistance. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1): 125–134. <https://doi.org/10.1177/1043986206298954>
- Feder, E. – Feder, B. (1981): The expressive art therapies. Englewood Cliffs.
- Gajewski, M. (2020): Pedagogical and neuropsychological aspects of prisoner creativity. *Acta Neuropsychologica*, 18(1): 97–125. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.0189>

- Gussak, D. (1997): Breaking through barriers: Advan- tages of art therapy in prison. In: Gussak, D. – Virshup, E. (Eds.): *Drawing time: Art therapy in prisons and other correctional settings* Chicago, IL: Magnolia Street Publish, 1–11.
- Gussak, D. E. (2020): *Art and art therapy with the imprisoned: re-creating identity*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429286940>
- Gussak, D. – Cohen-Liebman, M. S. (2001): Investigation vs. intervention: Forensic art therapy and art therapy in forensic settings. *American Journal of Art Therapy*, 40(2): 123–135.
- Hogan, S. (2001): *Healing arts: The history of art therapy*. Jessica Kingsley.
- Hughes, J. – Miles, A. – Mclewin, A. (2005): *Doing the Arts Justice A Review of Research Literature, Practice and Theory*. <http://www.culture.gov.uk/NR/rdonlyres/D4B445EE-4BCC-4F6C-A87A-C55A0D45D205/0/Doingartsjusticefinal.pdf>
- Johnson, L. (2007): Jail Wall Drawings and Jail Art Programs: Invaluable Tools for Corrections. *International Journal of Criminal Justice*, 5(2): 100–120.
- Junge, M. B. – Wadeson, H. (2006): *Architects of art therapy: Memoirs and life stories*. Charles C Thomas Publisher.
- Kramer, E. (2016): Sublimation and art therapy. In: Rubin, J. A. (ed.): *Approaches to art therapy*. Routledge, 87–100. <https://doi.org/10.4324/9781315716015-9>
- Liebmann, M. (1994): Introduction. In: Liebmann, M. (Ed.) *Art Therapy with Offenders* (Bristol, PA: Jessica Kingsley Publishers Ltd., 1–13.
- Liesera, N. – Satiadarma, M. P. – Subroto, U. (2020): Anger Among Adolescents in Juvenile Detention Centre: Art Therapy and Its Effects. In: Tarumanagara International Conference on the Applications of Social Sciences and Humanities (TICASH 2019). Atlantis Press, 263–266. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200515.046>
- Little, G. L. (2006): Review of one-to-three-year recidivism of felony offenders treated with MRT in prison settings. *Cognitive Behavioral Treatment Review*, 15(1): 1–3.
- Major, K. (2020): Fesd ki magad(ból)! – Gondolatok a művészetterápiáról. <https://balatoni-muzeum.hu/blog/fesd-ki-magadbol-gondolatok-a-muveszetterapiarol/>
- Malchiodi, C. A. (2002): *Handbook of art therapy*. New York, NY: The Guilford Press.
- Miner-Romanoff, K. (2016): Voices from Inside: The Power of Art to Transform and Restore. *Journal of Correctional Education*, 67(1): 58–74. <https://www.jstor.org/stable/26506627>
- Muri, S. A. (2007). Beyond the face: Art therapy and self-portraiture. *The Arts in Psychotherapy*, 34(4): 331–339. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2007.05.002>
- Murphy, A. – Beaty, J. – Minnick, J. (2013): Improving Self-Esteem Through Art for Incarcerated Youths. *Corrections Today*, 75(3): 44–48.
- Naumburg, M. (1987): *Dynamically oriented art therapy: Its principles and practices illustrated with three case studies*. Magnolia Street Publishers.
- Oesterreich, H. – Flores, S. (2009): Learning to C: Visual Arts Education as Strengths Based Practice in Juvenile Correctional Facilities. *Journal of Correctional Education*, 60(2):146–162. <https://www.jstor.org/stable/23282722>

- Pąchalska M. – Bednarek, S. – Kaczmarek, B.L.J. (2020): *Mózg, umysł i Ja społeczne i kulturowe* [Brain, Mind and Social and Cultural Self]. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Quillen, C. (2020): Engaging the Arts across the Juvenile Justice System. Education Commission of the States. 1–13. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED605530.pdf>
- Riches, C. (1994): The hidden therapy of a prison art education programme. In: Liebmann, M. (Ed.): *Art therapy with offenders* London: Jessica Kingsley Publish, 77–10.
- Rubin, J. (2010): *Introduction to art therapy, sources and resources*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203893968>
- Rubin, A. J. (2013): *The art of art therapy: what every art therapist needs to know*. New York: Routledge.
- Sautter, R. C. (1994). An arts education school reform strategy. *Phi Delta Kappan*, 75(6): 432–437. <https://eric.ed.gov/?id=EJ477558>
- Silber, L. (2005): Bars Behind Bars: The Impact of a Women's Prison Choir on Social Harmony. *Music Education Research*, 7(2): 251–271. <https://doi.org/10.1080/14613800500169811>
- Venable, B. B. (2005): At-risk and In-need: Reaching Juvenile Offenders Through Art. *Art Education*, 58(4), 48–53. <https://doi.org/10.1080/00043125.2005.11651552>
- Vókó Gy. (2011): *Bűnelkövetők jogkorlátozása jogállamban*. MTA Doktori értekezés. https://real-d.mtak.hu/387/4/dc_45_10_doktori_mu.pdf